

Hadas Miklós

A vulkán megszelídítése

Adalékok a nyugati férfibeállítódások hosszú távú átalakulásának vizsgálatához

Kivonat

Írásom egy nagyobb munka kezdeti fázisának terméke. Célom, hogy cáfoljam Pierre Bourdieu *Férfiuralom* című könyvének fő állítását, miszerint „a körülmények szembeszökő változása elfedi a viszonylatok folytonosságát”, vagyis azt a tényt, hogy az elmúlt ezer évben a férfi és a nő közötti „különbség struktúrája változatlan maradt.” Tézisem, hogy a nyugati világban a férfiuralom kikristályosodott mintázatai számottevően átalakultak az elmúlt bő fél évezredben. Amellett kívánok érvelni, hogy a középkortól a 20. századig terjedő időszakban a hegemon maszkulin diszpozícióknak a társadalmi átrendeződésekkel szorosan összefüggő, jól beazonosítható, egymásra épülő relacionális rendszere alakult ki, amelyek egyre összetettebb alakzatokat hoztak létre. Először az egész vállalkozásom szempontjából meghatározó elméleti referenciák főbb elemeit foglalom össze, majd a középkori hegemon beállítódási forma, a lovagi maszkulinitás strukturálisan meghatározott főbb elemeit vázolom föl. Végül a páros harcok példája segítségével a maszkulin diszpozíciók hosszú távú átalakulásának dinamikáját igyekszem szemléltetni.

Kulcsszavak: hegemon maszkulinitás, *longue durée*, erőszakkontroll, lovagi habitus, *archaikus libido dominandi*, Elias, Connell, Bourdieu

Abstract. The Taming of the Volcano. Some Comments on the Analysis of the Long-Term Changes in Men's Attitudes

This paper is a product of the initial phase of a greater work. My aim is to confute the main statement of Pierre Bourdieu's book entitled Masculine Domination according to which „the continuity of relationships is obscured by obvious changes in circumstances”, i.e. by the fact that during the last millennium the „structure of differences” between men and women has not been altered. My hypothesis is that during the last five hundred years the crystallised patterns of male dominance have significantly changed in the western world. I will argue that from the Middle Ages to the 20th century a well identifiable, successive relational system of hegemonic masculine disposition tightly related to social realignments had developed, which gave birth to more and more complex formations. First, I shall summarise the main elements of the theoretical references that are decisive from the point of view of my entire enterprise. Then, I will present the structurally determined main elements of the hegemonic form of attitude in the Middle Ages, i.e. knightly masculinity. Finally, I will try to present – by means of the example of pair fights – the dynamics of changes in masculine tendencies in the long run.

Keywords: hegemonic masculinity, *longue durée*, violence control, knightly habit, *archaic libido dominandi*, Elias, Connell, Bourdieu

BEVEZETÉS

A társadalomtudományok nem fordítanak kellő figyelmet a férfiuralom vizsgálatára, jóllehet a nyugati világban ez az intézmény minden uralmi viszony meghatározó összetevője. Ugyanakkor a téma kutatásának van egy sajátos paradoxona. Nevezetesen, hogy e tárgykörben a legtöbbet hivatkozott, a szakmai és laikus közvélemény körében legismertebb munkát egy olyan szociológus írta, aki mind a történettudomány, mind a dzsenderkutatók területén kívülállónak tekinthető, és aki nem csupán saját paradigmája és fogalomrendszere (kényszer)zubbonyába öltöztette a maszkulinitás történetének ezeréves dinamikáját megragadni igyekvő művét, hanem egy olyan tételt fogalmazott meg, amely szinte valamennyi elemében ellentmond a férfikutatások eredményeinek. A szerző szinte teljesen mellőzi a vonatkozó szakirodalmat, elsősorban önmagára és követőire hivatkozik, és fő állításával szembemegy a dzsenderfókuszú történeti vizsgálódások megállapításaival, amelyek a nemileg meghatározott viselkedésmintázatok történeti változékonyságát és sokszínűségét hangsúlyozzák.

Pierre Bourdieu *Férfiuralom* című könyvéről van szó, mely franciául 1998-ban (Bourdieu 1998), magyarul 2000-ben jelent meg, és a szerző jelentőségének köszönhetően (az ezredforduló környékén ő volt a világon legtöbbet hivatkozott szociológus) nagy hatást fejtett ki világszerte: hatalmas példányszámokban fogyott, számos nyelvre lefordították. Sok laikus és társadalomtudós számára e mű kínálja a releváns nagy narratívát a férfiuralom jelenségével, illetve tágabban a maszkulinitás társadalomtörténetével kapcsolatban. A könyv fő tézise, hogy a férfiuralom olyan társadalmi intézmény, amely évezredek alatt mélyen bevésozott az objektív társadalmi és a szubjektív gondolkodási struktúrákba, s a mediterrán régió archaikus kabil társadalmában ugyanazon strukturáló elvek alapján termelődik újra, mint a 20. század elején, London Bloomsbury negyedében, Virginia Woolf társadalmi közegében, avagy az ezredvégen, Nyugat-Európában. Keletkezésének alapja a férfiak szocializációja során öntudatlanul elsajátított *libido dominandi*, vagyis az uralkodás ösztönösen meglévő vágya, egyfajta belső kényszerre épülő köteleességtudat, amellyel a férfi „önmagának tartozik”. E készítés, avagy *illusio dominandi* végső soron nem más, mint a férfiaság hangsúlyozásának, teljesítménykényszerének magától értetődőségébe vetett hit, amely a társadalmilag meghatározott elfojtásoknak köszönhetően a valóság-elmet teszi meg az örömev forrásául, és a férfiakat más férfiak (és közvetve a hozzájuk tartozó nők) legyőzésére, azaz olyan játékok művelésére készíti, amelyek határeseti formája a háború. Bourdieu szerint a „körülmények szembeszökő változása elfedi a viszonylatok folytonosságát” (Bourdieu 2000: 97), azt nevezetesen, hogy a férfi és nő közötti „különbség struktúrája változatlan marad” (ibid: 98), mivel a társadalmi térben elfoglalt pozíciójuktól függetlenül a nők továbbra is egy „szimbolikus negatív hányadossal vannak elválasztva a férfiktól”, mely – akárcsak a feketék bőrszíne – „aláássa létüket és megnyilvánulásaikat” (ibid: 100). (A könyvről részletebben lásd: Hadas 2015)

Nos, ez az a tézis, amelyet *cáfolni* szeretnék jelen írásomban, majd a témával kapcsolatos további tanulmányaimban (mely szövegek, reményeim szerint, előbb-utóbb könyvvé állnak majd össze). Azt kívánom bizonyítani, hogy Bourdieu téved, amikor pökhendi módon ignorálja a vonatkozó szakirodalmat, és túlhangsúlyozza a férfiuralom strukturális állandóságának, valamint az erőszak szimbolikus dimenziójának jelentőségét. Célom, hogy egységes narratívába illesszem a férfi és a férfiaság hosszú távú átalakulásának vizsgálata szempontjából meghatározó

néhány szerző állításait, rámutatván a modern férfi megszületésének hosszú távú történeti dinamikájára. Tézisem, hogy amennyiben egységesen alkalmazott történeti szempontok alapján konstruáljuk meg tárgyunkat, és a nyugati világ dzsenderviszonylatainak elemzését beillesztjük a komplex társadalmi függőségek történelmi összefüggésrendszerébe, arra a következtetésre juthatunk, hogy a férfiuralom kikristályosodott mintázatai számottevően átalakultak az elmúlt bő fél évezredben. Amellett kívánok érvelni, hogy a középkortól a 20. századig terjedő időszakban a hegemon maszkulin diszpozícióknak a társadalmi átrendeződésekkel szorosan összefüggő, jól beazonosítható, egymásra épülő relacionális rendszere alakult ki, amelyek egyre összetettebb alakzatokat hoztak létre. Más szóval: a nyugati férfibeállítódások hosszú távú átalakulásának dinamikáját kívánom fölvezetni.

Történeti terminusokban fogalmazva: azt szeretném vizsgálni, hogyan lesz a középkori harcos lovagból a kora újkorban civilizált udvaronc, a 18. században racionális katona és állami bürokrata, a 19. században versengő polgár, a 20. században tömegfogyasztó állampolgár. Amire vállalkozom, nem több egy madártávlati nézőpontból, széles ecsetvonásokkal fölkent vázlatnál. Ha tetszik, az erdőt szeretném láttatni, nem a fákat. Megközelitésem hátránya, hogy nem alkalmas a részletek, a finom megkülönböztetések érzékeltetésére, és hogy elsiklik számos fontos distinkció fölött. Ugyanakkor e madártávlat kiváló alkalmat teremthet arra, hogy az egész erdőt lát(tat)hassuk. E holisztikus és hosszú távra koncentráló nézőpont reményeim szerint azt is lehetővé teszi majd, hogy fogalmi hálónkat differenciáljuk, és a maszkulin habitus történeti beágyazottságát és strukturálisan kondicionált pluralitását érzékeltethessük.

Az ábrázolt folyamatot nem egy lineáris történetként kívánom megragadni, hanem egy olyan átalakulásként, amelynek során a nyugati férfibeállítódások, korszakról korszakra, egymással versengve és harcolva különböző hegemon beállítódási centrumokat hoznak létre. A folyamat dinamikáját szeretném érzékeltetni, amelynek során az adott helyen és időben riválisként (később bevezetendő szakszóval: ellenhegemónként) vagy elnyomottként létező férfibeállítódási mintázatok a strukturális változások hatására egyre hangsúlyosabbá, illetve alkalmasint hegemonná válnak. Ennek szellemében későbbi tanulmányaimban a középkori hegemon lovagi viselkedésmintákkal versengő, papi beállítódásmintázatok hosszú távú transzformációjának vizsgálata ugyanúgy elemzésem tárgyát képezi majd, mint az elnyomott céhes férfiasság átalakulásának elemzése. Ha tetszik, a maszkulin beállítódási típusok hosszú távú „liftezési” folyamatának alakzatait kívánom bemutatni. E folyamat során az egykori hegemon mintázatok lesüllyedhetnek (például a becsületkódon alapuló harcos férfiasság veszít strukturális jelentőségéből); az ellenhegemon mintázatok átalakulhatnak (a szerzetes prófétává, tudóssá, forradalmárrá, majd adott helyzetben értelmiségivé válhat); illetve az elnyomott formák később hegemon pozícióra tehetnek szert (a céhes maszkulinitás beállítódási mintázatai idővel a versengő polgári maszkulinitás meghatározó összetevőivé alakulhatnak).

A jelen szöveg e nagyobb munka kezdeti fázisának terméke, amelyben előbb az egész vállalkozásom szempontjából meghatározó elméleti referenciák főbb elemeit foglalom össze, majd megkezdem a történeti jellegű vizsgálódást. Ennek során a középkori hegemon beállítódási forma, a lovagi maszkulinitás strukturálisan meghatározott főbb elemeit vázoló föl. Végül – egy gondolat kísérettel erejéig megelőlegezve későbbi vizsgálódásaim logikáját – a páros harcok példája segítségével a maszkulin diszpozíciók hosszú távú átalakulásának dinamikáját igyek-

szem szemléltetni. Későbbi tanulmányokban foglalkozom majd a fentebb említett maszkulinitásalakzatok átalakulásának témájával.

A PARADIGMAHÁTTÉR

Munkám elsődleges referenciáját Norbert Elias főműve, a *Civilizáció folyamata* (Elias 1987) képezi.¹ Az általa vizsgált kérdéskör lényegét a szerző így foglalja össze:

„Ha megpróbálnánk minden civilizációs folyamat kulcsproblémáját a lehető legegyszerűbb képlettel kifejezni, úgy fogalmazhatnánk, a probléma lényege, hogyan tudják az emberek elemi, animális szükségleteiket az együttélés során úgy kielégíteni, hogy e szükségletek kielégítése során ne pusztítsák el, ne frusztrálják, ne alázzák meg egymást, és semmilyen módon ne okozzanak kárt egymásnak, tehát hogy az egyes ember vagy csoport elemi igényeinek kielégítése ne egy másik ember vagy csoport hátrányára történjen.” (Elias 2002: 32).

Tehát Elias szerint a civilizációs folyamat lényege, hogy az ember elfojtja agresszív, *állatias* impulzusait. Vagyis: hogyan válunk állatokból emberekké? Az eliasi szociológia egyik kiindulópontja, hogy biológiailag (*is*) meghatározott társas lények vagyunk, így szükségképpen reflektálnunk kell arra a jelenségre, hogy a „*homo sapiens*” nevű élőlény viselkedése a biológiai alkat megváltozása nélkül is átalakulhat” (Elias 1998: 110). Ennélfogva

„a következők állnak mindannak középpontjában, amit az emberi társadalom egyetemes vonásainak nevezhetünk: az emberek biológiai konstitúciója által adott viszonylagos függetlenedés a viselkedés nem tanult mechanizmusaitól, az emberi tapasztalásnak és viselkedésnek a természetes határokon belüli korlátlan megváltoztathatósága, s az, hogy az embergyerek alkatilag ráutalt a másiktól való tanulásra.” (Elias 1998: 112).²

Elias meggyőzően érvel amellett, hogy a szociológiai vizsgálódások túlnyomórészt *prezentista* szemléletűek, vagyis a vizsgált társadalmi jelenségek értelmezésekor a kutatók megelégednek azzal, hogy szinte kizárólag a jelen (vagy legfőljebb a közelmúlt) viszonylataira koncentrálnak. Ezzel szemben fogalmazza meg a *longue durée*-re (hosszú távra) koncentráló szemléletmód szükségességét. Magam részéről nem csupán elfogadom e nézőpont jogosságát, hanem a jelen munkával is bizonyítani kívánom, hogy a *Civilizáció folyamata* a történeti maszkulinitáskutatás

1 Lásd az *Erdélyi Társadalom* 2014/2-es Elias-számát, és abban írásomat: Hadas 2014!

2 A gond az, hogy mi, dzsenderkutatók többnyire zavarba jövőnk (és zavarunkban olykor agresszívvé válunk), ha a biológiára terelődik a szó, hiszen egész tudományterületünket az esszencialista biológiai diskurzus, illetve a biológiai megalapozottságú szociáldarwinista társadalomtudomány ellenében hoztuk létre. Ennek sajnálatos módon az lett az eredménye, hogy mindenre gyanakodva tekintünk, ami biológiai terminusokat is használ, amennyiben a nemekkel, nemi viselkedésmintákkal függ össze.

alapl műveként is (újra)értelmezhető, jóllehet Elias nem tekinthető par excellence férfikutatónak, hiszen amikor könyvét megírta az 1930-as években, ez az aldiszciplína még nem is létezett. Maximálisan azonosulok tehát Elias ama föltevésével, hogy a *longue durée* figyelembevételén alapuló történeti-genealogikus szemléletmód nélkülözhetetlen a jelen viszonylatainak mélyebb megértése szempontjából is, hiszen a társadalom egy folyamat, állandó változással, melynek nincsen statikus állapota.³ A változások egyaránt megjelennek a kulturális reprezentációk, a családi és nemzeti emlékezet(politika) által fölhalmozott identitáskonstrukciók szintjén, miközben a gyakorlati cselekvést vezérlő, testi beállítódásokban inkorporálódott viselkedési mintázatoknak is részét képezik. A korábbi formák nem tűnnek el, hanem bevésszódnek, és az elfojtások révén a társadalmi tudatalatti mélyébe süllyednek. Különösen így van ez a dzsender-beállítódások esetében, amelyek kapcsán jogosan beszélhetünk történetileg kódolt viselkedési és praxisalakzatokról, vagyis arról, hogy a tartós beállítódások korábban intézményesült formák megtestesülései.

Szemléletmódom második fontos referenciáját a férfikutatások legtöbbet hivatkozott szerzője, *Raewyn Connell* képezi. Ha egyetlen szerző egyetlen kulcsfogalmából kiindulva szeretnénk bemutatni a férfikutatások második hullámának (vagyis az 1980-as évektől kezdődő szakaszának) jellegzetességeit, az általa kidolgozott *hegemón maszkulinitás* kategóriája tűnik erre a legalkalmasabbnak. A 21. század elején megjelent, férfikutatásokat kanonizáló valamennyi szöveggyűjteményben ő a leggyakrabban hivatkozott, illetve legtöbb írásával jelen lévő szerző (Whitehead és Barrett 2001; Haywood és Mac an Ghaill 2003). Connell egy olyan, relacionális kategóriarendszert hoz létre, amelynek révén a maszkulinitás sokfélesége, „pluralitása” megragadhatóvá válik. E fogalomrendszer a társadalmi nemi viszonylatokat a táján értelmezett társadalmi struktúra egyik összetevőjeként igyekszik definiálni:

„Ha szélesebbre tárjuk nézőpontunkat, a maszkulinitást nem egy izolált tárgyként, hanem egy nagyobb struktúra részeként foghatjuk föl. (...) Ez egy inherensen relacionális fogalom, mely a femininitás ellenpontjaként létezik (Connell 1995: 67–68). (...) Ahelyett, hogy a maszkulinitást egy olyan dologként igyekeznénk definiálni, mely egyfajta természetes karaktertípusként, viselkedési átlagként vagy normaként fogható föl, inkább ama folyamatok és viszonyok megismerésére tanácsos koncentrálnunk, melyeknek köszönhetően a dzsendersajátosságok áthatják a férfiak és a nők életét. A maszkulinitás – amennyiben maga a fogalom definiálható egyáltalán – egyrészt a társadalmi nemi viszonyokban folyamatosan jelenlévő helyként, másrészt a férfiak és nők által végzett tevékenységek együtteseként, harmadrészt e tevékenységek testi tapasztalatokban, személyiségben és kultúrában megjelenő következményeként fogható föl.” (ibid: 71. Saját fordításom: H. M.)

3 „Azt mondjuk, hogy fúj a szél, mintha a szél először nyugvó valami volna, ami egy bizonyos pillanatban mozgásba jön és fújni kezd – mintha a szél bármi más is lehetne, mint maga a fúvás, mintha létezhetne olyan szél, amelyik nem fúj. Az állapotra való visszavezetésnek ez a fajtája magától értetődőnek látszik mindazoknak, akik ebben a nyelvhasználatban nőttek fel” (Elias 1999: 113).

E szemléleti pozíció, miközben nyilvánvalóan a feminizmus második hullámának örököse, új elemzési szempontokat emel be a társadalmi nemek kutatásának kánonjába. Connell rámutat arra, hogy a maszkulinitások meghatározása és értelmezése mélyen ágyazódik a legfontosabb társadalmi intézmények – az állam, az oktatás, a vállalatok és a család – létezésébe. Eme intézmények történelmileg meghatározott voltát föltételezi, és a társadalmi viszonyok fogalmát kiterjeszti a férfi-férfi viszonylatokra is. A maszkulinitások között négyféle viszonyt különböztet meg: a hegemoniát, az alávetettséget, a cinkosságot és a marginalizációt (Connell 1995: 76–81). Az utóbbi három kidolgozottsága azonban sajnálatos módon elmarad az elsőé mögött. Ebből is fakad, hogy ezek jóval ritkábban fordulnak elő a férfikutatások irodalmában. Ugyanakkor a gramscianus eredetű, „hegemon maszkulinitás” mindmáig a férfikutatások leggyakrabban használt kategóriája; nagy jelentősége van abban, hogy a nyolcvanas évek végétől mind a „nemi szerepek”, mind a „patriarchátus” fogalma háttérbe szorul a témával foglalkozó írásokban.

„A hegemon maszkulinitás (...) arra vonatkozik, hogy férfiak egyes csoportjai hogyan képesek belakni hatalommal és gazdagsággal járó pozíciókat, illetve hogyan képesek legitimálni és újratermelni az uralmukat létrehozó társadalmi viszonylatokat.”
(Connell, 1987: 179–181. Saját fordításom: H. M.).

Connell egy olyan profeminista szemléletmódot képvisel, amelynek segítségével – a jól használható kulcsfogalom alapján – hatalmi viszonylatként ragadhatjuk meg a nemek (és ezen belül mindenekelőtt a férfiak) közötti kapcsolatokat, előtérbe állítván a férfitapasztalások sokféleségének makrostruktúrába ágyazott, történetileg és kulturálisan változó jellegét. Vagyis a hegemon maszkulinitás Connell-féle értelmezésének újdonsága, melynek a fogalmi háló alkalmazhatósága és elterjedtsége elsősorban köszönhető, hogy maszkulinitásokról beszél, vagyis a férfiasság sokféleségét, pluralitását tételezi. E sokféleségben kitüntetett szerepet szán a heteroszexuális és homoszexuális férfiak közötti alá-fölérendeltségek vizsgálatának, és ezáltal a mindenkori hegemon mintázatokat elsősorban az elnyomott maszkulinitások kontextusában igyekszik megragadni.⁴

Harmadik fő referenciámat *Pierre Bourdieu* szociológiája képezi. A nagy francia tudóssal kapcsolatos fönti éles kritikai észrevételek ismeretében ez az állítás némileg meglepőnek tűnhet. Nos, annak ellenére, hogy munkám egyik célja, hogy cáfolni tudjam a *Férfiuralom* állításait, nem szeretném a fürdővízzel együtt a babát is kiönteni. A maszkulinitást ugyanis habitusként, azaz a létföltételek strukturális kényszerei által meghatározott tartós beállítódásként fogom föl⁵ – és e tekintetben a férfikutatások diszciplínája területén viszonylag kivételes pozíciót foglalok el. Az általam bevezetendő fogalmi árnyalások révén ugyanakkor – Bourdieu-vel szemben – nagyobb hangsúlyt kívánok fektetni a maszkulin habitus történetileg változó és relacionális jellegére. Így, reményeim szerint, lehetőségem nyílik majd arra, hogy különbséget tegyek a *fizi-*

⁴ Connellről és a hegemon maszkulinitással kapcsolatos vitákról részletesebben lásd: Hadas 2011: 1–2 rész.

⁵ Habitusról magyarul lásd Bourdieu 2000 és Hadas 2001.

kai erőszak kondicionálta viselkedésformák, majd az idővel ennek helyébe lépő, *szimbolikus erőszak* fogalmával megragadható mintázatok között.

Mindhárom szerzővel kapcsolatban megfogalmazhatók kritikai észrevételek, amelyek reményeim szerint a három megközelítés szintézise révén kiküszöbölhetővé válhatnak. Eliasszal szemben fölvethető, hogy explicit módon nem reflektál témájának dzsendervonatköztársasaira, s így nem ismeri föl, hogy amiről ír, az radikálisan újraértelmezheti a társadalmi nemek történetével kapcsolatos tudásunkat. E kritika cáfolataként persze fölhozható az az érv, hogy az 1930-as években, amikor a *Civilizáció folyamata* készült, a Gender Studies aldiszciplínája még nem létezett, mi több, *ennek ellenére*, implicite, korát messze megelőzve Elias reflektál a dzsenderviszonylatok jelentőségére. Ez pontosan így van! Ezért is gondolom, hogy a főmű újraértelmezhető a férfikutatások alapműveként. Ugyanakkor az a kritika már kevésbé védhető, hogy a nemek viszonylatairól írván még az 1980-as évek végén sem hivatkozik a *Gender Studies* akkorra már komoly akadémiai ranggal bíró aldiszciplínájának szerzőire, sőt, a *gender* fogalmát sem használja, hanem mindvégig beéri a *sexszel* (Elias 1987). Az is joggal hozható föl Elias ellen, hogy – minden eredetisége dacára – főművében egyaránt alulértékeli mind az intimszféra, mind az egyházak, mind az alsóbb társadalmi csoportok civilizációs folyamatban betöltött jelentőségét (erről részletesebben ld. Hadas 2014).

Connell – Eliasszal és Bourdieu-val szemben – nem hoz létre a társadalmi totalitást megragadni igyekvő, az önálló nagy narratíva igényével föllépő komplex fogalmi hálót. Az ő fő kérdése, hogy a társadalmi struktúra hogyan határozza meg a férfit, illetve hogyan termeli úja a patriarchátust. Ez kétségtelenül eredeti és legitim fölvetés (különösen annak függvényében, hogy a férfitág meghatározott kérdésköre a 20. század utolsó harmadáig nem képezi társadalomtudományi vizsgálatok tárgyát). Ugyanakkor joggal vethető föl Connell-lel szemben, hogy a 21. században már némileg idejétmúltnak tűnik a patriarchátus fogalmát középpontba állító társadalomképe, valamint az 1960-as évek második hullámos feminizmusának és forradalmi marxista hevületének fogalomkészlete. Többen is bírálják elméletalkotásának színvonalát, megállapítva, hogy kategóriarendszere szépségének ára, hogy olykor zavaró leegyszerűsítéseket és fogalmi pontatlanságokat tartalmaz (Tosh 2004, Whitehead 2002). Hozzátehetjük: e hiányosság különösen szembetűnő akkor, amikor történeti folyamatokat kíván megragadni.

Saját értelmezésem mindenekelőtt abban különbözik Eliásától, hogy explicitte teszi a civilizáció folyamata és a nemi beállítódások közötti kapcsolatot, és nagyobb hangsúlyt kíván fektetni a nem laikus (vagyis egyházi) férfiasságmintázatok vizsgálatára. A Connell-féle megközelítéssel szemben saját fogalmi hálóm legfontosabb újítása, hogy nem csupán az elnyomott, hanem az ellenhegemón, vagyis a hegemon alternatívájaként föllépő, rivális maszkulinitások történeti dinamikáját is igyekszem megragadni. Bourdieu-val szemben pedig figyelembe veszem majd a habitus strukturálisan meghatározott, hosszú távon folyamatosan átrendeződő alakzatait. Bourdieu megközelítésének leginkább problematikus elemét abban látom, hogy nem konceptualizálja a habitus történelmi rétegzettségének, pluralitásának és változékonyságának jelenségét.

Véleményem szerint e három szerző viszonylag könnyen közös nevezőre hozható, hiszen létezik közöttük egyfajta szellemi rokonság, *family resemblance*, amelynek legfontosabb eleme, hogy valamennyien kvalitatív és kulturalista irányultságúak, továbbá történeti megalapozottságú relacionális szemléletmód jellemzi őket. Bourdieu és Connell esetében további közös elem-

nek tekinthető marxista, konfliktuselméleti beágyazottságuk is.⁶ Mi több, ha figyelmesen szemügyre vesszük Connell főntebb idézett maszkulinitásdefinícióját, arra a következtetésre juthatunk, hogy e definíció logikájában és szemléletmódjában közel áll Bourdieu habitusdefiníciójához, amennyiben a hely (vagyis bourdieu-i nyelven fogalmazva a „*társadalmi kondicionáltság*”), a társadalmi gyakorlatok és e gyakorlatok testileg inkorporálódott jegyeit, illetve e sajátosságok kölcsönös függőségét hangsúlyozza.

Bourdieu nyomán a férfiaságot (és természetesen a nőiséget is) a társadalmi gyakorlatban kikristályosodó nemi beállítódásként, vagyis habitusként fogom föl.⁷ Egyúttal azt is tételezem, hogy a beállítódás elemei (mély)történetileg egymásra épülnek, vagyis a habitus őrzi a különböző társadalmi kontextusokban korábban bevésődött mintázatokat. Más szóval: a hegemon maszkulin diszpozíciók hosszú távú történeti átalakulásának dinamikáját kívánom megragadni. Álláspontom szerint figyelembe kell vennünk a férfidiszpozíciók legmélyén rejlő agresszív késztetettséget, mely a maszkulin habitus magja, alapja, centruma. Hipotézisem az, hogy ezt a mélytörténeti meghatározottságú kondicionáltságot a civilizációs folyamatnak köszönhetően elfojtjuk, és egyéb mintázatokat építünk rá. Ezek a felépítménymintázatok egyrészt elrejtik és befedik az archaikus elemeket, másrészt rétegzetté, plurálissá teszik a beállítódásokat. Ám sajátos helyzetekben az archaikus minták fölszínre törhetnek. Ebben az értelemben beszélek arról, hogy a férfihabitussal egy szunnyadó vulkán.

Hangsúlyozandó, hogy az adott helyen és időben hegemonnak tekinthető beállítódási centrumokat a weberi értelemben vett ideáltípusoknak tekintem, amelyek a maguk tiszta állapotában csak kivételesen fordulnak elő. Emellett lényegesnek tartom azt is, hogy ezek a tiszta típusok relacionálisak, vagyis a beállítódások hosszú távon folyamatosan mozgásban vannak; egymáshoz viszonyulva át- és átalakulnak, újabb és újabb alakzatokat hoznak létre. Harmadrészt hangsúlyozni kívánom, hogy e relacionális mintázatok nem vagy-vagy, hanem is-is kapcsolatban állnak egymással. Tehát az egyes „tiszta” típusok egymásba folynak, egymásra épülnek; a később kikristályosodó beállítódások tartalmazzák a korábbiak elemeit. Negyedrészt: az egyének a szó szoros értelmében megtestesítik (inkorporálják) és belsővé teszik a társadalmi környezet által meghatározott kényszereket. Eliasszal fogalmazva: a külső társadalmi kényszerek az egyéni viselkedés internalizált kényszerei lesznek, azaz a szociogenetikus és pszichogenetikus tényezők között kölcsönös függőségi viszony létezik.

AZ ARCHAIKUS LIBIDO DOMINANDI

„Életét azzal tölti, olvassuk például egy lovagról, hogy fosztogat, templomokat rabol le, zarándokokra támad, özvegyeket és árvákat tapos el. Különös örömet leli abban, hogy az ártatlanokat megcsonkítja. Egyetlen kolostorban, a sarlati fekete barátokéban,

6 Úgy gondolom, állításaimat nem cáfolja, hogy – tudomásom szerint – Bourdieu egyáltalán nem hivatkozik Connellre, és amikor pedig Connell – kivételesen – reflektál Bourdieu-re (Connell és Messerschmidt 2011), egyszerűen „lefunkcionalistázza” francia kollégáját. Nyilvánvaló, hogy ez az állítás nehezen védhető.

7 E szövegben azonos értelemben használom a „beállítódás”, a „diszpozíció” és a „habitus” fogalmát.

150 férfinak és nőnek vágta le a karját vagy nyomta ki a szemét. Felesége éppily kegyetlen. Segít neki a kivégzésekben. Neki magának is gyönyörűséget okoz, ha kínozhatja a szegény asszonyokat. Levágatja a mellüket vagy kitépeti a körmüket, hogy ne tudjanak dolgozni.” (Elias 1987: 355–56).

A lovag és felesége által a kolostorban elkövetett kegyetlenkedésekhez Elias az alábbi kommentárt fűzi:

„Abban a korban (...), melyről itt szó van, nem létezik büntető társadalmi hatalom. (...) Egy kis létszámú elittől eltekintve, a rablás, a fosztogatás és a gyilkolás (...) teljességgel a korszak harcostársadalmának mércéi közé tartozott. (...) A kegyetlenség kiélése nem tűnt el a társas érintkezésből. Társadalmilag nem volt törvényen kívül helyezve. A mások megkínzása és megölése feletti öröm nagy volt, s ez társadalmilag megengedett öröm. (...) Rettegés uralkodott mindenütt; a pillanat háromszorosan számított. (...) A középkor laikus felső rétegének zöme bandavezéréletet élt. (...) A középkori harcos nemcsak szerette a harcot, benne is élt. Ifjúsága azzal telt, hogy felkészült a harcokra. Amikor nagykorú lett, lovaggá ütötték, s addig háborúskodott, ameddig erejéből futotta, tehát egészen aggastyánkoráig. Életének nem volt más funkciója. Lakóháza örörony, erődítmény volt, támadó- és védekezőfegyver egyszerre” (Elias 1987: 356–357. Az én kiemeléseim: H. M.).⁸

Olvassuk össze a kurzivált szavakat: folyamatos háborúk, betörések, fosztogatások, rablások, támadások, ártatlanok megcsonkítása, kínzás, karlevágás, gyilkolás, félelmetes büntetések, folyamatos rettegés, szemek kinyomása, mellek levágása, templomok fosztogatása, az áldozatok kéjjel és örömmel történő megkínzása, bandavezérélet, kivégzések, vérpad, szörnyű bűnök, megtorlás, hatalmas szenvedélyek, örökös veszedelem, állandó bizonytalanság. Ezek alapján félelmetes kép bontakozik ki előttünk a „sötét középkorról”, melyben az emberek örökös fenyegettség és veszélyek közepette kénytelenek létezni.

A laikus társadalom erőszakmonopóliumának ura a lovag, latinul *miles*, vagyis az a fegyveres ember, akinek az a hivatása, hogy háborúkban és lovagi tornákon vegyen részt (Le Roux 2015: 37). A lovag nem fogja vissza impulzusait, szabadon garázdálkodik, kegyetlenkedik. A lovagi életvitel, mely az antik *otium* ideáljának kíván megfelelni, a fegyverbirtoklás és a fegyverhasználat privilégiumán alapul, és a bátorság, valamint az erő következetes érvényesítése révén különül el a hétköznapi emberektől. A 11–12. századtól kezdik a lovagi rendet az *ordo militaris* kategóriájával jelölni (Flori 1986: 5). A lovagi élet „aranyszabálya az ellenség foglyul ejtése, majd

8 Találhatunk Huizinga-idézetet is, mely hasonló húrokat penget: „Leggyakoribbak a szinte szünet nélkül folyó *kivégzések* voltak. A *vérpadról* áradó kegyetlen és nyers megindultság fontos eleme volt a nép szellemi táplálékának – látványosság teli erkölcsi tanulsággal. A *szörnyű bűnök megtorlására* a törvény *félelmetes büntetéseket* eszelt ki (Huizinga 1979: 9). (...) A fenyegető balsorstól való *félelem* állandó bizonnyalanságban élt. Perek, büntények, üldöztetések, támadások kavarnak előttünk (ibid: 27). A XV. századi háború általában egymástól elszigetelt *rablások és betörések* sorozata” (ibid: 66. Saját kiemeléseim: HM).

váltságdíj ellenében történő szabadon bocsátása” (Le Roux 2015: 37). Elias nyomatékositja: a lovagnak szakmája a harc és a háborúskodás, ezek a tevékenységek állnak életvitele centrumában. Bizonyos értelemben hivatásos sorozatgyilkos ő, aki e tevékenységét ifjú korától aggasztánkoráig gyakorolja – szenvedélyesen és magától értetődő módon.

A lovagi élettérben nem különül el a modern értelemben vett „magán”- és „nyilvános” szféra, hiszen a lovag lakóháza is a harcon alapuló életvitelt szolgálja, amennyiben egyszerre tekinthető őrtoronynak, erődítménynek, valamint támadó- és védekezőfegyvernek. Ha pedig éppen nincs háború, akkor lovagi tornákon, vadászatokon, páros vagy közösségi harci viadalokon vesz részt, amelyek során működtetheti és fejlesztheti harci tudományát, miközben, mondani sem kell, veszélyezteti életét és testi épségét:

„Miközben a nagy hűbérurak udvarai benépesültek, a kincstárak megteltek, a javak kezdtek ki- és beáramlani, a kisebb lovagoknak zöme tovább folytatta az önállósított és gyakran elég korlátozott életet; a parasztoktól elvették, amit egyáltalán el lehetett venni; amennyire tudták, táplálták néhány szolgájukat és számos fiukat és leányukat; állandóan csatároztak egymással; az egyedüli mód arra, hogy ezek a kisebb lovagok valamivel többhöz juthassanak, mint saját földjeik hozama, mások földjeinek megsarcolása volt: mindenekelőtt az apátságok és kolostorok területén való fosztogatás, majd fokozatosan, mikor a pénzforgalom s ezzel a pénzigény is növekedett, a városok és áruszállítmányok elleni rajtaütések, valamint a hadifoglyokért kapott váltságdíj” (Elias 1987: 475).

Itt érkezünk el ahhoz a ponthoz, ahol bevezethetjük az *archaikus libido dominandi* kategóriáját. Mint emlékszünk rá, Bourdieu szerint a libido dominandi készletetési által kondicionált férfi olyan tevékenységeket végez élete valamennyi szférájában, amelyek „határeseti formája a háború”. Nos, a középkori lovagok esetében a Bourdieu által határesetinek minősített forma az alapeset! E jelzős szerkezet arra utal, hogy az agresszió kiélésnek libidinális készletettsége tekinthető a maszkulin habitus központi elemének. Vagyis ez a beállítódás nem a szimbolikus, hanem a fizikai erőszak *többé-kevésbé* szabad kiélésének monopóliuma által kondicionált. Az archaikus libido dominandi fogalma a harcvágy, a harci düh, a kocódási készletettség által strukturált beállítódást jelöli, mely tényleges gyilkosságokban és kegyetlenkedésekben nyeri el gyakorlati formáit. A középkorban, különösen annak korai szakaszában, ez az antik mintákat követő, bandavezéreltet élő és háborúzó férfi képviseli és testesíti meg a hegemon férfiasság beállítódási centrumát. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az archaikus libido dominandi beállítódási mintázatai tekinthetők a hagyma magjának, az alapnak, amelyre, mint majd látni fogjuk, a férfiasság további rétegei – egyfajta hagymahéjként – a hosszú távon érvényesülő függőségi viszonyok eredményeképpen ráépülnek majd.⁹

9 Talán nem kell külön hangsúlyozni, hogy a lovagi beállítódás főnti leírása rendkívül vázlatos. Egy történeti elemzés természetesen különbséget tehet a lovagi lét egyes történeti formái és variációi között, hiszen a lovagi rend is egy erősen tagolt társadalmi csoport, melynek összetétele folyamatosan változik: „A 11. és 12. század kaptatóján a lovagi sors három formája különül el egymástól, sokféle átmeneti formát is alkotva. Vannak kisebb lovagok, akik egy vagy néhány, nem túl nagy jószág urai; vannak azután nagy és gazdag lovagok, területi urak, az előbbiekhöz képest kisebb számban, végül

A FÉRFIÉÁLLÍTÓDÁSOK RELACIONÁLIS PLURALITÁSA

A kora középkorban Európa-szerte kikristályosodó hűbéri viszony lényege, hogy szabad emberek egy csoportja föladjá önállóságát, és biztonsága érdekében más szabad emberek védelme alá helyezi magát. Ezáltal egy hűbéri alakzat jön létre, amelynek csúcán a leghatalmasabb hűbérúr (a hűbéri államok megalakulását követően a király) található. Alatta helyezkednek el a neki személyesen lekötelezett vazallusok, majd a vazallusok vazallusai, az alvazallusok. Ily módon létrejön a függőségek hálózata, melynek alapja, hogy a hűbérúr valamilyen hűbért (földbirtokot, várat, hivatali méltóságot, adószedési, pénzverési, bíraskodási jogot stb.) biztosít vazallusának. A kölcsönös függőségek rendszerén alapuló hűbéri viszonyok kötőanyaga a személyes kapcsolatrendszer, amelyben a feljebbvalóval szemben a hűség és a lojalitás kötelezettsége érvényesül. A katonai szolgálat a nemesek egy sajátos alcsoportja, a professzionális harcosként tevékenykedő lovagok kötelezettsége lesz, akik vazallusi státuszuknak köszönhetően rendelkeznek bizonyos földbirtokkal, telkekkel, és azokon járadékfizető jobbággyokkal. Emellett többnyire van annyi vagyonuk, hogy fedezni tudják a nehézpáncélos lovasság kiállításának költségeit.

Elias könyvében van egy sokat idézett rész, ahol egy 1475 és 1481 között született, *Középkori házikönyv* című képekönnyv rajzait elemzi:

„Ezek a rajzok összességükben bizonyos képet adnak arról, hogy miben keres és talál kielégülést a lovag. Ebben az időszakban feltehetőleg már gyakrabban élt az udvarnál, mint korábban. Életének magától értetődő és egyáltalán nem szentimentálisan tekintett színpalait azonban még mindig a vár és az uradalmi udvar, a dombok, patakok, szántóföldek és falvak, fák, erdők alkotják. Itt érzi magát otthon, és itt ő az úr. Életét lényegében a hadjáratok, a lovagi torna, a vadászat és a szerelmi játék között osztja meg.” (Elias 1987: 384).

Ez az idézet is alátámasztja, hogy a lovag *életvitelcentrum*ába azok a tevékenységek tartoznak, amelyek a harccal, a háborúval, a professzionális katonaléttel kapcsolatosak, vagyis egyértelmű az interdependencia az *életvitelcentrum* és a főntebb archaikus libido dominandinak nevezett *beállítódáscentrum* között. Mint Elias rámutat, a lovag élettere elsősorban a vidékhez, a tájhoz, illetve saját, erődtítménynek tekinthető lakóházához kötődik. Az „élettér” fogalma azt a földrajzi, társadalmi és kognitív jelentésekkel fölruházott közeget jelöli, amelyet emberek adott csoportja – úgymond – „belakik”. Ebben az élettérben főleg a neki alávetett rendek (mindenkelelőtt a parasztság) képviselőivel találkozhat, akikkel szemben többé-kevésbé szabadon érvényesítheti az archaikus libido dominandi által kondicionált erőszakos késztetéseit. A parasztot fizikailag bántalmazhatja, sok esetben büntetlenül meg is ölheti, és a parasztasszonyokkal is szinte azt csinál, amit akar. Ugyanakkor Elias érzékelteti, hogy ez az élettér változóban van: nem véletlenül fogalmaz úgy, hogy a 15. század végén „már” gyakrabban él az udvarnál a lovag, mint korábban. Az udvarnál elvárt kapcsolatformák azonban jelentősen eltérnek a pa-

vannak föld nélküli vagy csak kevés földdel bíró lovagok, akik nagyobb lovagok szolgálatába állnak, tőlük függenek. Nem kizárólag, ám főként mégis ebből az utóbbi csoportból származnak a lovagi, nemes Minnesangerek” (Elias 1987: 485).

rasztal szemben érvényesített mintázatoktól, hiszen ebben az új környezetben a lovag is kénytelen betagozódni a hűbéri hierarchiába, mivel ezt írja elő számára a feljebbvalókkal szembeni vazallusi hűség és lojalitás kötelezettsége. Olyan, új függőségi viszonylatok részese lesz tehát, amelyek átstrukturálják viselkedését, és amelyek jó eséllyel új beállítódási elemek elsajátítását is valószínűsítik.

Más szóval a lovag agressziókielési lehetőségei nem korlátlanok, hiszen léteznek a fékezőleg ható függőségeknek egy olyan konfigurációja, amelyeket kénytelen elfogadni, és amelyek előbb-utóbb, akár jogilag is intézményesült szankciók formájában, az alsóbb rendekkel kapcsolatos viszonylatira is kiterjednek (ld. Hadas 2014). A középkor hegemonmaszkulinitás-mintázatait vizsgálva eme függőségek közül strukturális súlyuk alapján három relációt érdemes kiemelni: a hűbérúrral, a hasonló rangú nemesekkel, valamint az azonos vagy magasabb rangú nőkkel kapcsolatos viszonylatokat. E három reláció némileg eltérő beállítódásmintákat kondicionál, ugyanakkor van egy számunkra rendkívül fontos közös elemük: valamennyi az *erőszakkontroll internalizációjának* irányába mutat.

A lovag számára, aki nemritkán viszonylag szegény, és szerény körülmények között él, az a pályáiv csúcsa, hogy egy fejedelmi udvarba szegődjön szolgálatba. Ha ez sikerül neki, miként Walter von der Vogelweidének¹⁰, teljesen új körülmények között találja magát, ahol nincs más választása, minthogy alkalmazkodjék, és újabb és újabb beállítódáselemeket sajátítson el:

„A nagy hűbéri udvarok életterében bizonyos fokig háttérbe szorult a férfiak katonai funkciója. *A laikus társadalomban első ízben itt élt együtt nagyobb számú ember, férfiak is, hierarchikus rendben és állandó szoros kapcsolatban egymással a központi személy, területi úr szeme előtt. S már önmagában ez is bizonyos tartózkodásra kényszerítette valamennyi függő helyzetű személyt. Egész csomó nem háborús igazgatási munkát, papírmunkát kellett végezni. Mindez némileg békésebb légkört teremtett.*” (Elias 1987: 490. Saját kiemeléseim: H. M.).

A középkor vége felé egyre több lovag előtt nyílik meg ez a mobilitási útvonal. A pacifikált viszonyok között létező fejedelmi udvarokban ugyanakkor nem csupán magasabb rangú emberekkel, hanem többé-kevésbé azonos státuszú lovagokkal és nemesasszonyokkal is kapcsolatba kerül. Az új környezetben természetessé válik, hogy a szuverénnel szembeni udvarias viselkedési mintázatok az udvari társadalom más tagjaival szemben is érvényesüljenek. E kötelezettségeket írott formában is szabályozzák a lovagi kódexek és a becsületkódexek, amelyek a hűbérúr iránti lojalitás és a feudális kötelezettségek teljesítése mellett előírják a nagyvonalúság, az udvariasság, az őszinteség, az írástudás követelményeit. Emellett megfogalmazzák a megfelelő vallá-

10 „Minél jobban csökkennek a társadalom terjeszkedésének lehetőségei, annál nagyobb lesz mindegyik réteg tartalék serege – így a felső rétegé is. Már ebből a rétegből is igen sokan megelégszenek azzal, ha a nagy földesurak udvarában bármilyen jogcímen egyszerűen szállást, ruházkodást és étkezést nyújtanak nekik; s ha egyszer valamelyik nagyúr kegye folytán egy darabka földet kapnak hűbérbé, ezt különös szerencsének érzik. Walther von der Vogelweide Németországban jól ismert sorsa ebből a szempontból sok francia férfiú életútjára is jellemző. S e társadalmi szükségszerűségek hátterét látva némiképp megsejthető, micsoda megaláztatások, hiábavaló búcsújárások és csalódások rejtőzhetnek Walther kiáltása mögött: 'Megvan a hűbérem!'” (Elias 1978: 473–74)

sos étellel, az egyház és az elesettek védelmével, a nőkkel szembeni lovagiassággal és gálánssággal, az igazságossággal, a hazaszeretettel, valamint az ellenséggel szembeni bátor helytállással kapcsolatos elvárásokat is (Burke 1995: 15).

Más szóval: a feljebbvalóval szembeni viselkedésvárások áttevődnek a többi nemesi rangú lovaggal (majd az asszonyokkal) kialakított kapcsolatokra is:

„Az angolokkal vívott crécyi csata előtt négy francia lovag felderítő útról tér vissza. (...) A király türelmetlenül várta a híreket, eléjük lovagolt, és amint észrevette őket, megállt. (...) 'Mi hír, uraim?' – kérdi a király. Erre egymásra néznek, és egy szót sem szólnak, mert egyik sem hajlandó előbb beszélni, mint a másik. Azt mondják egymásnak: 'Uram, beszélj te, mondd el a királynak a híreket. Én nem beszélek előtted.' Így vitakoztak egy darabig, mert 'tisztesség okából' egyik sem akart elsőnek megszólalni. Végül is a király megparancsolta Monne de Basele loagnak, mondja el, amit tud.” (Huizinga 1979: 41).

Noha e Huizinga által idézett példák a hatalmi elit legmagasabb köreiből, a burgundi királyi udvarból származnak, az Elias és Huizinga által kifejtettek alapján nem lehet kétségünk afelől, hogy a legmagasabb presztízű udvarok pompája, esztetizmus, az etikettszabályok aggályos betartása idővel leszivárogoz, és más viszonyokban is érvényesül – mégpedig nem csupán a hűbéri függőségi viszonylatokban, hanem az azonos rangú, nemesi származású lovagok közötti érintkezésben is. Lényegében ennek a folyamatnak a magyarázatát adja Elias a *Civilizáció folyamataiban*.

Az azonos rangú lovagok közötti érintkezésnek egy jellemző intézménye a *lovagi torna*, ahol az önmegtartóztatáson és erőszakkontrollon alapuló viselkedési mintázatok és a harci játékokat szabályozó fair play elemek jelentős szerephez jutnak. A „feudális háború önszabályozó szellemét” (Barthélémy 2012: 252) kifejező lovagi tornákat egyfajta középkori látványsportnak tekinthetjük, amelyek egy ünnepi-karneváli eseménysorozatba illeszkednek. Intézményesült státuszdemonstrációként is fölfoghatók, melynek során a hegemon maszkulin habitus nyilvános reprezentációja valósul meg. A ceremonialitás, a látvány hangsúlyozása és a homogenizálódó szabályok már egyértelmű civilizációs fékeket építenek be ezekbe az ünnepi rítusokba. Természetesen egy ilyen karneváli-fesztiváli, ünnepi előadás-sorozat a középkorban még nem azt jelenti, hogy az erőszakkontroll minden tekintetben érvényesülne, hiszen sok esetben ezeknek az eseményeknek a látványos kivégzések, kínzások is részei, miképpen a küzdelem során halálesetek is előfordulhatnak – igaz, többnyire véletlen balesetként.

Lovagi tornákat a 11. század második felétől tartanak Európában (Crouch 2005: 7), és noha az egyház tiltani igyekszik, a 11. és 15. század között mégis számos ilyen rendezvényre kerül sor az európai fejedelmi udvarokban. Ezek apropóját többnyire valamilyen fontos esemény képezi: egy katonai győzelem (vagy annak évfordulója), egy házasságkötés vagy éppen fontos vendégek érkezése. A torna a fő mágnás és az általa meghívott közönség jelenlétében zajlik, és jól elkülöníthető, formalizált és stilizált harcelemekből álló részekre tagolódik: az esemény általában a lovagok közötti páros küzdelemmel, a kopjatöréssel (*joute*) kezdődik, majd a fénypontot jelentő *melée* következik. Ennek során díszes egyenruhába öltözött lovagok csapatai küzdenek meg egymással: az egyik fél a támadó, amely megkísérel elfoglalni egy szimbolikus várat, vagy igyekszik átkelni egy hídon; a másik csapat a védekező pozíciókat foglalja el. Számos esetben a lova-

gok Európa különböző udvaraiból érkeznek; akár több százan is részt vehetnek a sokszor napokig tartó ünnepi játékokon. Az eseménysorozatot általában pazar ünnepi lakoma és bál zárja, melyek keretében a szervező főúr és asszonya kiosztja a legvitézebb lovagoknak járó díjakat. (Crouch 2005; Barthélémy 2012; Le Roux 2015.)

Az erőszakkontrollt intézményesítő változások bekövetkeztét az is elősegíti, hogy a nők szintén jelen vannak az udvari társadalmak életében. Elias ennek kapcsán egyenesen az „első nő-emancipációról” tesz említést (Elias 1987: 342), megjegyezvén, hogy a középkorban megkezdődik a nemek közötti hatalmi viszonyok átrendeződése, mely mind az udvari etikett, mind a lovagi torna, mind a mindennapi élet interakcióinak átrendeződésével, pacifikálódásával, pszichologizálódásával jár:

„Már a 12. század nagy hűbéri udvaraiban, még inkább és sokkal nyomatékosabban pedig az abszolutisztikus udvarokban a nőknek igen nagy esélyük nyílik rá, hogy leküzdjék a férfiuralmat, és egyenlőek legyenek a férfiakkal. (...) Mint mindenütt, ahol a férfiak kénytelenek lemondani a fizikai erőszakról, itt is megnőtt a nők szociális súlya. A nagy hűbéri udvarokban létrejött egyfajta közös életér, férfiak és nők közös társas élete.” (...) Itt sem elsősorban a férfi, hanem a felső réteghez tartozó nő volt nyitott a szellemi képzésre, az olvasásra; (...) költőkkel, dalnokokkal, tanult klerikusokkal vehette körül magát. (...) A trubadúrköltészet és a Minnesang alapjául nem a férfi és hitves kapcsolata szolgál, hanem a szociálisan lejjebb álló férfi kapcsolata a szociálisan magasabb rangú nővel.” (Elias 1987: 490–91)

Számunkra itt és most mindebből az a lényeg, hogy a trubadúrrá és Minnesänger-dalnokká váló lovag számára a nőkhöz fűződő kapcsolatok jelentős mértékben hozzájárulnak az udvari viselkedésminták bensővé tételéhez. A vágyott nő ugyanis „elérhetetlen vagy csak nehezen elérhető”, következésképpen a szociálisan alárendelt férfi önuralomra, tapintatra kényszerül. Ily módon „kialakul az illemnek az a szintje, az érintkezésnek az a konvencionálitása, a viselkedésnek az a csiszoltsága, amelyet ebben a társadalomban magában is 'courtoisie' névvel illetnek” (Elias 495–496).

Mindazonáltal a nők pozícióját illetően ajánlatos néhány megjegyzést tennünk. Óvakodnunk kell attól, hogy ama látszatot keltsük, miszerint a női finomság, gálánsság, emelkedettség, pszichológiai érzékenység, civilizáltság (stb.) egyfajta ahistorikus, biológiailag kondicionált női princípium megnyilvánulása volna. Nyilvánvaló, hogy ez nincs így, amennyiben a társadalmat, Elias alapján, egy folyamatosan mozgásban lévő, kvázi szél- vagy folyószerű entitásként fogjuk föl. Gondoljunk csak arra a korábban már idézett eliasi passzusra, miszerint a lovag oldalán felesége is kéjjel kegyetlenkedik a sarlati fekete kolostorban! Hangsúlyozandó tehát, hogy a középkorban a nő is adotttnak veszi, elfogadja, és tevékenységével újratermeli a férfiak archaikus libido dominandin alapuló világát. Ha tetszik, a férfiuralom cinkosa, aki elfogadja a vér szimbolikáját, aki részt vesz a vadászatokon, értékeli a harcosság teljesítményeit, és ily módon legitimálja és újratermeli a harcos lovagnak az archaikus libido dominandi készletét alapuló megnyilvánulásait (miközben egyúttal persze civilizálja is azt).

A középkorban, amikor a férfiuralom nyers és brutális formában érvényesül a patriarchális (nagy)családon belül is, a családfeje szó szoros értelmében élet és halál ura. Ebben a viszonylatrendszerben a feleség, akinek státusa nem sokkal magasabb a szolganépénél, elsősorban a gyer-

meknevelésre és a házimunkák elvégzésére kötelezett. Ezért a nő ritkábban vesz részt az öldöklésekben, csatákban, harcokban, vagyis az archaikus libido dominandi által strukturált tevékenységekben. Más szóval: a lovagi rend életvitelében a férfiak élettere tágabb horizontú, az ő területi mozgási rádiuszuk nagyobb, mint a nőké, hiszen a katonáskodás, a lovagi tornák, a rablások, útonállások és portyázások során jóval nagyobb távolságokat járnak be, mint nők, akik többnyire nemigen hagyják el lakóhelyüket. A föntiekből adódóan a lovagi férfiú *társadalmi* mozgáspályája is tágasabb, hiszen portyázásai során nagyobb eséllyel kerülhet érintkezésbe más rendek tagjaival, mint otthon maradó asszonya. Emellett saját rendjük képviselőivel is többet érintkeznek a harcok és lovagi tornák során. Ily módon kognitív térképünk rádiusza is tágasabb lesz, mint nőiké. (A jelenséget bonyolítja, hogy ez az élettér a különböző társadalmi csoportok életében másképpen strukturált. Miképpen az sem mindegy, hogy egy nő mondjuk egy királyi vagy arisztokrata udvari közösségben él, esetleg egy szegény(es) nemesi kúria asszonya egy periférikus régióban, vagy mondjuk egy kvázi paraszti körülmények között létező szegény lovag felesége.) Mindebből következik, hogy a női „kifinomultság”, „érzékenység”, „empátiakészség” (stb.) ugyanúgy társadalmi konstrukció, mint a férfiúi kocódási késztettség, hiszen e mintázatok is a nő pozíciója, élethelyzete, élettere által meghatározottak.¹¹

A LOVAGI TORNA ÉS A *LONGUE DURÉE*

A fönti vázlatos vizsgálódások során bevezettem az archaikus libido dominandi kategóriáját, majd azt igyekeztem szemléltetni, hogy erre az ősi, agresszív jellegű alapbeállítódásra az összetett hűbéri társadalmi relációkból adódóan az erőszakkontrollt elősegítő habitusvariációk épülnek. Elsődleges célom nem a történeti folyamatok árnyalt bemutatása, hanem egy történeti-szociológiai fogalomkészlet alkalmazása volt, ezért nem foglalkoztam sem a lovagi rend belső differenciálódásával, sem az egyes fejedelmi udvarok közötti társadalmi és regionális eltérések jellegzetességeivel, sem a diszpozíciók hosszú távú átalakulásának dinamikájával. Ugyanakkor azt gondolom, hogy egy folyamatszociológiai modellben elkerülhetetlen a hosszú távú változások dinamikájának érzékeltetése, hiszen, ha komolyan vesszük Elias szélmetaforáját, jogosan merülhet föl annak igénye, hogy a kutató képes legyen érzékeltetni a társadalmi viszonyok és az

11 E tekintetben figyelemre méltó Huizinga alábbi példája, mely egy 13. századi költemény, a „*Des trois chevaliers et del chainse*” [A három lovagról és az ingről] leírásán alapul. Huizinga pontosan érzékelteti a női pozíció ambivalenciáját és összetettségét: „Egy fölöttébb liberális, de a harcot nemigen kedvelő nemes felesége elküldi ingét három szerelmes, szolgáló lovagjának, hogy egyikük majd mind páncélt hordja a lovagi tornán, amelyet a férj fog rendezni; vértet azonban nem húzhat alá. Az első és második lovag kimentti magát. Az ágrólszakadt harmadik éjszaka megöleli az inget, és szenvedélyesen megcsókolja. Az ingbe öltözve jelenik meg a tornán, s nincs alatta páncél; súlyosan megsebesül, a véráztatta ing elszakad. Ekkor jönnek rá, milyen csodálatosan bátor volt, és ő kapja a jutalmat. A hölgy neki ajándékozza szívét. Most a szerelmesen a sor, hogy kérjen valamit. Visszaküldi a hölgynek az inget amúgy vérfoltosan, hogy az ünnepzáró lakomáján a ruhája felett viselje. A hölgy gyöngéden megcsókolja az inget, és úgy jelenik meg, ahogy a lovag kívánta. Ezért a jelenlévők nagy része megrója, a férj meg van döbbenve, a költemény ezzel a kérdéssel zárul: vajon melyik szerelmes hozott nagyobb áldozatot?” (Huizinga 1979: 80).

általuk meghatározott habitusok hosszú távú átalakulási folyamatait. Ezért az alábbiakban – ismét csak rendkívül vázlatosan – befejezésül kísérletet teszek arra, hogy a maszkulin páros harcok példája segítségével szemléltessem a tevékenységek és az azokat strukturáló diszpozíciók hosszú távú átalakulásának dinamikáját.

Ha figyelmünket a lovagi torna intézményének előzményeire és következményeire irányítjuk, megállapítható, hogy ez a középkori látványsport (is) beilleszthető egy hosszú távú civilizációs folyamatba. E tevékenység egyik előzménye a *perdöntő bajvívás*, melynek során a sérelmet elkövető és a sérelmet elszenvedő fél a „bajhelyen”, vagyis a sértés színhelyén csap össze. Az érintettek a másik személyében lényegében a sorssal találkoznak. A párharc eredményét – a tüzesvas-próbához vagy a forróvíz-próbához hasonlóan – egyfajta istenítéletként fogadja el a korabeli közösség (ezért *istenítéleti bajvívás*nak is nevezik), azt föltételezván, hogy „Isten megóvja a tüzes vas ellen az igaznak kezét s a bajvívásban az igaznak juttatja a diadalt. Nyilvánvaló, hogy már e kettő összehasonlítása a még oly naiv emberi elmét is arra a gondolatra készíti, hogy amíg a tüzesvaspróbánál Isten egyenesen csodát művel, addig a bajvívásnál erőt, bátorságot és ügyességet kölcsönöz az igaznak” (Siklóssy 1927: 59). A bajvívás résztvevője egyéni sérelméért kíván elégtételt venni. S noha a küzdelem nyilvános, alapvető célja nem a közönség szóraztatása, hanem egy túlvilági eredetű akarat beteljesítése.

Az erőszak és a kockázat mértéke itt még igen magas: a végeredmény az esetek többségében az egyik fél halála, de legalábbis súlyos csonkolása, illetve sérülése. Mindazonáltal ha a perdöntő bajvívást a népvándorlaskor-beli portyázó hordák brutális öldökléseivel, az emberek (tíz)ezreinek halálát eredményező csatákkal, illetve az alacsonyabb rangúakkal szembeni lovagi kegyetlenkedésekkel hasonlítjuk össze (figyelembe véve a szabad rablás biztosításából származó következményeket is), érdemi civilizációs változásként foghatjuk föl, hogy e korai páros harcforma a tömeges gyilkolás helyett immár csak az egyes ember esetleges halála révén kívánja célját elérni. Hangsúlyozandó emellett, hogy már e korábbi szervezetségi szinten is megjelennek a fair play bizonyos elemei: a szabályok betartására bíró ügyel, aki előre kitűzi a bajvívás helyét és időpontját, megszabja a fegyvernemeket, és alkalomadtán büntetéssel sújtja az ezt kiérdemlő felet:

„A párbajt kihívás előzte meg, amely egy cövek átnyújtása volt; a bajvívásra kezdetben csak ítélet kötelezhette a feleket, később szabad megegyezésük is; kihívást ritkán utasítottak vissza. A bajvívás részleteit a bíró állapította meg; ő tűzött ki helyet és időt; ő szabta meg, hogy a felek személyesen vagy viadorok által, gyakorlott vagy újonc viadorok által gyalog vagy lóháton s miféle fegyverzetben mérkőzzenek. Gondosan ügyelt arra, hogy az egyik fél ne fegyverkezessen jobban, mint a másik; azt, aki jobban fegyverkezett, megfosztották fegyvereitől, sőt egy ingben való vívásra (in solis camisiis) kényszerítették, ami kifejezetten handicap jelleggel bír.” (Siklóssy 1927: 60)

A perdöntő bajvívás rendelkezik egy további jellegzetességgel is, melynek szintén nagy jelentősége van gondolatmenetünk szempontjából. Nevezetesen:

„Az istenítéleti bajvívás fogalmához lényegesen tartozik, hogy a felek egymás iránt támaszthatni vélt jogukat ne önhatalmilag és titkon, ne törvényen kívül, vagy törvény ellenére, hanem bírói ítélet és jóváhagyás után nyíltan, a törvényszék színe előtt, bizo-

nyos szabályok szerint fegyveres mérkőzéssel avagy viadal által érvényesítsék. (...) A törvénykezési bajvívás (...) célja lévén az egyéni boszuvágyat, magát a harcot bizonyos formáknak és szabályoknak alávetni. (...) Az üggyöntő bajvívás tehát azon törekvésből jutott a törvényhozásba, hogy a harczjog némileg szabályoztassék, és hogy a boszunak a mennyire lehet csak nyilvános és körülhatárolt küzdtér engedtessék.” (...) A bajvívások a nemzetek jogtörténetében haladásra mutatnak. Ezek szüntették meg a vérboszut, és a nemzetségek közti harcot.” (Pesty 1867: 173–179)

A civilizáció folyamatát vezérfonalként tételező nézőpontunkból az is jól látható, hogy strukturális értelemben a lovagi torna kiteljesíti a perdöntő bajvívásban elkezdődött átalakulásokat. Az egyik legmeghatározóbb változás, hogy ez az intézmény már nem egyéni sérelmek megtorlására szerveződik; célja a szórakoztatás, a lovag katonai tudományának nyilvános megjelenítése. Ebből is adódik, hogy tovább csökken az erőszak és a kockázat mértéke. Ugyan még mindig viszonylag számottevő az esélye, hogy a küzdő felek súlyos és akár halálos sérüléseket is szenvedhetnek, az árnyaltabbá váló szabályok az erőszakkontroll szigorodásának irányába mutatnak. Jellemző például, hogy a lovagok egyre inkább tompa fegyverrel harcolnak, és nem a másik megölése, hanem szimbolikus legyőzése a céljuk: a győzelemhez sok esetben elegendő, ha az ellenfelet sikerül a tompa végű dárdával vagy lándzsával lelökni a lováról.

Megfogalmazható tehát, hogy az archaikus libido dominandi beállítódási mintázatain alapuló, fizikai erőszaknak szabad folyást engedő viselkedési formák a társadalmi kényszerek hatására fokozatosan átalakulnak, és ennek részeként a habitusmag köré új beállítódási elemek épülnek. A lovagi torna, szemben a perdöntő bajvívással, már nem a harci düh és a kocódási késztettség által strukturált, hanem egy előzetesen megszervezett, szórakoztató jellegű esemény koreográfiája által. Ez a tevékenység immár nem az oka, hanem a célja által definiálható: a valószínűségi okságot az intencionalitás teleológiája váltja föl. Másképpen fogalmazva: a korábbi cselekedetet kiváltó közvetlen impulzusok logikája helyébe a bonyolódó figurációk logikája lép. És noha ebben az esetben is nyilvánvaló az archaikus, gyilkos harci késztettségek strukturáló ereje (hiszen a torna során az adrenalin szint szükségképpen megemelkedik, különben a harcoló lovag szinte biztosan vereségre van ítélve), eme instrumentális ősi késztettségek strukturális jelentősége csökken. Más szóval: a ceremonialitás és formalizálódás megkövetelte normák mintegy kiüritett, stilizált formában őrzik meg, lendítik mozgásba az archaikus libido dominandi által kondicionált viselkedési elemeket.

A hosszú távra koncentráló tekintet azt is láthatóvá teszi, hogy a középkort követően a túlhaladottá váló lovagi torna helyébe a 16. századtól kezdődően egyre inkább a *párbaj* lép, mely a férfibecsületen esett sérelmet igyekszik megtorolni. Ám bármennyire erőszakos és kockázatos intézmény is a párbaj, a történelmi tendencia egyértelműen a kisebb kockázatú kardpárbajok gyakoriságának emelkedése felé mutat. Ráadásul az idő múlásával párhuzamosan a kardpárbajokon belül is növekszik a kevésbé brutális, első vérig megvívottak száma, azaz csökken a végzetes kimenetelűek aránya. A párbaj további sajátossága, hogy az *individualizálódás* irányába mutat – vagyis e tekintetben a civilizációs és modernizációs folyamat pontos indikátorának tekinthető. A középkori és azt megelőző párharcok és lovagi tornák még többnyire valaki vagy valami nevében, de legalábbis egy fölsőbb (túlvilági vagy evilági) erő jóváhagyásával szerveződnek. A nemesi párbaj azonban már egyes szám első személyben zajlik, nem pedig magasabb hatalomnak engedelmeskedve. A párbajkihívás, illetve annak elfogadása az érintett magánem-

berek individuális döntésétől függ. Az öntudatos úr kizárólag saját, rendi megalapozottságú becsületét védelmezi, a jogi tiltások és korlátozások ellenére is. Ennek azonban az az ára, hogy a tevékenység fokozatosan illegalitásba kényszerül. Következésképpen – nem csupán a korábbi páros harcformákkal, hanem a 19. században terjedő új sportokkal szemben is – a törvény előtti rejtőzködés kényszere kizárja, hogy a párbaj mások szórakoztatását szolgálja.

A libido dominandin alapuló nemesi becsület azon az illúzió alapul, hogy a férfiúi tökély és mindenhatóság, a sérthetetlenség, a megkérdőjelezhetetlenség, az egyenesség, a világ folyásáért vállalt felelősségtudat, valamint az ezekkel a terhekkkel együtt járó büszkeség végső soron istentől származó karizmának tekinthető. A párbaj intézménye a nemesemberek becsületháztartásának kiegyensúlyozása révén eme illúzió továbbélését biztosítja. Történelmileg szemlélve némileg „túlcsorduló”, „Don Quijote-i” intézmény, mely lehetővé teszi az urak számára, hogy az egyre civilizáltabb és racionalizáltabb világban az ősi, harcos késztetések egy ideig még találjanak maguknak egy szelepet, amelyen keresztül mélyről jövő kocódási késztetések gőzét ki-ereszthetik. Ily módon a párbajok továbbélése hozzájárul ahhoz, hogy a beállítódások átalakulása minél harmonikusabban mehessen végbe.

Ha szeretnénk a páros harcformák hosszú távú átalakulásának folyamatát érzékeltetni, befejezésül arra a tevékenységre kell utalnunk, amely a 19. század második felében, az akkortájt túlhaladottá váló párbaj helyébe lép.¹² A modern sportként megszerveződő vívásra gondolok. Jóllehet végső soron a vívás is a libido dominandi archaikus, harci késztetésein nyugszik, amennyiben egy zéró összegű játszmaiban az ellenfél szimbolikus legyőzése a célja (és ezért kiválóan alkalmazható rá a bourdieui libido dominandi fogalma). A vívás révén jól érzékel(tet)hető, hogy a civilizáció folyamata hogyan hatol be a mindennapi gyakorlatokba. E sport ugyanis – a párbajjal szemben – már nem hordoz életveszélyt magában. A vívásban a férfibecsület férfitartássá civilizálódik; a hagyományos rendi erkölcs által legitimált tevékenység mindinkább a racionalizálódó társadalom kontrolljának alávetett, elsajátítható, esztétikailag is legitimált intézménnyé válik. Ezzel összefüggésben a szorosan vett tevékenység funkciója is megváltozik: míg a párbajnak az a célja, hogy elégtételt vegyen a férfibüszkeségen esett sérelmen a (szigorúan azonos rangú) sértő fél megölése vagy megsebesítése révén, addig a vívás esetében a megtorlás helyébe a másik szimbolikus legyőzése kerül. A vívóiskola már nyilvános, autonóm, független és legitim szervezet, mely alkalmas keret egy ismétlődően és racionálisan végzett tevékenység elsajátítására és rutinszerű művelésére.¹³

12 E ponton joggal vethető föl, hogy jelentős különbségek vannak az egyes nemzetek között: míg például Angliában a 19. század második felében gyakorlatilag megszűnnek a párbajok, a bismarcki Németországban vagy az Osztrák–Magyar Monarchiában a 19–20. század fordulóján is népszerű ez az intézmény.

13 A párbajjal és vívással kapcsolatban részletesebben lásd: Hadas 2003: 85–108.

ÖSSZEFOGLALÁS

A jelen szöveg egy nagyobb munka kezdeti fázisának eredményeit tükrözi. Fő tétje, hogy Bourdieu *Férfuralmának* ahistorikus tézisével szemben bizonyítani tudjam a férfiuralom változó jellegét, valamint a társadalmi struktúra és a férfi-beállítódások átalakulása közötti kapcsolatot. Vizsgálataim során mindenekelőtt Elias civilizációelméletére, Connell hegemonmáskulinitás-felfogására és Bourdieu habituselméletére támaszkodom. E munkában Eliasszal szemben explicitté szeretném tenni a civilizáció folyamata és a nemi beállítódások közötti kapcsolatot, illetve nagyobb hangsúlyt kívánok helyezni a laikus (nem egyházi) és a klerikus férfasságmin-tázatok vizsgálatára. Connell-lel szemben nem csupán a hegemon és az elnyomott, hanem az ellenhegemon (rivális) máskulinitások történeti dinamikáját is igyekszem megragadni. Bourdieu-val szemben pedig a habitus strukturálisan meghatározott, hosszú távon egymásra épülő plurális alakzatainak vizsgálatára törekszem.

A fentiekben emellett érveltem, hogy az adott helyen és időben hegemon pozícióra szert tevő máskulin habitus nem homogén, hanem a különböző társas relációk logikája alapján strukturált, továbbá hogy a mélytörténetileg kondicionált habituscentrumra a civilizációs folyamatnak köszönhetően újabb és újabb beállítódásmintázatok épülnek. A bandavezéreltet élő, harcos lovag megnyilvánulásaiban véltem beazonosíthatónak a középkori hegemon máskulin beállítódás tiszta típusát. Ennek jelölésére vezettem be az *archaikus libido dominandi* kategóriáját, amellyel a fizikai erőszak *többé-kevésbé* szabad kiélésének monopóliuma által kondicionált diszpozíciós centrumot igyekeztem megragadni. Egyúttal azt is érzékeltetni próbáltam, hogy a lovag hatalma és erőszak-monopóliuma nem korlátlan, hiszen ő is kénytelen betago-lódni a hűbéri-rendies függőségek rendszerébe. E függőségek közül a hűbérúrral, a hasonló rangú nemesekkel, valamint az azonos vagy magasabb rendű nőkkel kapcsolatos viszonylatokat emeltem ki, hangsúlyozván, hogy strukturális értelemben mindhárom reláció az archaikus hegemon máskulin mintázatok civilizálódását segíti elő.

Írásom utolsó részében – megelőlegezván későbbi gondolatmenetem logikáját – a máskulin páros harcok négy formáját (a perdöntő bajvívást, a lovagi tornát, a párbajt és a vívást) különböztettem meg, érzékeltetendő a hosszú távú diszpozicionális átalakulások ívét. Rámutattam, hogy noha a civilizációs folyamat már a korai perdöntő bajvívásokban tetten érhető, a lovagi torna kiteljesíti, folytatja a megkezdődött változásokat, amennyiben csökkenti az erőszak és a kockázat mértékét, és az egyéni sérelem megtorlása helyett a látványos szórakoztatást állítja középpontba. A nemes urak becsületháztartásának egyensúlyban tartására szolgáló párbajt az individualizálódó modernizációs és civilizációs folyamat indikátoraként jellemeztem, kiemelve, hogy a 19. században ez a tevékenység már illegitim, „Don Quijote-i” intézménynek tekinthető, melynek helyét a nyilvános, autonóm, független és legitim szervezeti keretek között művelt, modern sportként fölemelkedő vívás veszi át.

*

Ennyi fért ebbe a tanulmányba. A következő részekben a hegemon lovagi viselkedésmintával versengő, ellenhegemon papi beállítódásmintázatokkal, valamint az elnyomott céhes máskulinitásvariációkkal foglalkozom majd.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BARTHÉLEMY, Dominique

2010 *Points de vue sur la chevalerie, en France vers 1100*. In Laurence Jean-Marie et Christophe Maneuvrier (dir.) *Distinction et superiorité sociale (Moyen Age et époque moderne)*. Publications du CRAHM, Caen.

2012 *La chevalerie. De la Germanie antique a la France du XIIIe siecle*. Perrin, Paris.

BOURDIEU, Pierre

1998 *La domination masculine*. Seuil, Paris.

2000 *Férfuralom*. Napvilág, Budapest.

BURKE, Peter

1995 *The Fortunes of the 'Courtier'*. Polity, Cambridge.

CONNELL, R. W.

1987 *Gender and Power. Society, the Person and Sexual Politics*. Allen and Unwin, Sidney.

1995 *Masculinities*. Polity, Cambridge.

CONNELL, R. W. MESSERSCHMIDT, W. James

2011 Hegemón maszkulinitás. A fogalom újragondolása. In HADAS Miklós (szerk.): *Férfikutatások* online szöveggyűjtemény,

http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/0010_2A_25_Hadas_Miklos_Ferfikutatasok_szovegyujtemeny_pdf/file_4609_1_1.html

CROUCH, David

2005 *Tournament*. Hambledon, London.

ELIAS, Norbert

1987 *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Budapest.

1987 The Changing Balance of Power Between the Sexes – A Process-Sociological Study: The Example of the Ancient Roman State. *Theory, Culture and Society* 4: (2–3), pp. 287–316.

1999 *A szociológia lényege*. Napvilág, Budapest.

2002 *A németekről*. Helikon, Budapest.

FLORI, Jean

1986 *L'essor de la chevalerie (XIe-XIIIe siecles)*. Droz, Geneve.

HADAS Miklós

2001 Pierre Bourdieu-ről. *Magyar Lettre Internationale*, 40.

2003 A modern férfi születése. Helikon, Budapest.

HADAS Miklós (szerk.)

2011 *Férfikutatások* online szöveggyűjtemény.

http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/0010_2A_25_Hadas_Miklos_Ferfikutatasok_szovegyujtemeny_pdf/file_4609_1_1.html

HADAS Miklós

2014 Erőszakkontroll és intimitás. Kritikai adalékok Norbert Elias civilizációelméletéhez. *Erdélyi Társadalom*, 2014/2. 97–122.

2015 Bourdieu esete az áramló folyóval és a parti sziklával. Kritikai adalékok a *Férfuralom*-hoz – 17 év után. *BUKSZ*. nyár. 55–65.

HAYWOOD, Chris–MAC AN GHAILL, Máirtín, (eds.)

2003 *Men and Masculinities. Theory, Research and Social Practice*. Open University Press, Buckingham, Philadelphia.

HUIZINGA, Johan

1979 *A középkor alkonya*. Európa, Budapest.

LE ROUX, Nicolas

2015 *Le crépuscule de la chevalerie. Noblesse et guerre au siècle de la renaissance*. Champ Vallon, Paris.

PESTY, Frigyes

1867 *Perdöntő bajvívások története Magyarországon*. Eggenberger Ferdinánd Magy. Akad. Könyvtárusnál, Pest.

SIKLÓSSY, László

1927 *A magyar sport őskora*. (A magyar sport ezer éve, I.) Országos Testnevelési Tanács, Budapest.

TOSH, John

2011 Hegemon maszkulinitás és a dzsender története. In HADAS Miklós (szerk.): *Férfikutatások* online szöveggyűjtemény.

http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/0010_2A_25_Hadas_Miklos_Ferfikutatasok_szovegyujtemeny_pdf/file_4609_1_1.html

WHITEHEAD, Stephen, M–BARRETT, Frank, (eds.)

2001 *The Masculinities Reader*. Polity, Cambridge.

WHITEHEAD, Stephen

2002 *Men and Masculinities: Key Themes and New Directions*. Polity, Cambridge.